

Lehetséges világok*

Bizonyára mindannyian hallottak már a lehetséges világokról. Ha máshonnan nem is, Voltaire szatírájából, a *Candide*-ből ismerős lehet az a hírhedt mondás, miszerint *ez* a világ a lehetséges világok legjobbika, vagy esetleg Schopenhauer filozófiájából, miszerint *ez* a világ a lehetséges világok legrosszabbika. Az is bizonyára ismeretes Önök előtt, hogy a lehetséges világok a német matematikus, filozófus Gottfried Wilhelm Leibniz nevéhez fűződnek, aki a lehetséges világok segítségével igyekezett bizonyítani, hogy Isten léte összeegyeztethető a rossz létével. Azt viszont talán már kevesebben tudják Önök közül, hogy manapság a filozófiában, legalábbis a kortárs angolszász analitikus filozófiában, legyen szó bármilyen területről, az ismeretelmélettől az elmefilozófiáig, a metafizikától az etikáig, milyen mértékben elterjedt, bevett gyakorlat lett a lehetséges világokra történő hivatkozás, a legkülönbébb filozófiai problémáknak és érveknek a lehetséges világok terminusaiban való megfogalmazása. Egyszóval, a lehetséges világok reneszánsza van ma a filozófiában. Ez azonban nem mindig volt így, különösképpen nem volt ez jellemző régebben az analitikus filozófiára, amely mindig is hírhedt volt metafizika-ellenességéről. Részben e megújult érdeklődés okait szeretném tanulmányomban megvilágítani. Lehetséges világokról azonban nemcsak sokat beszélnek manapság, hanem sokat is vitáznak. Tanulmányom fő témája is ez, a lehetséges világok létéről és természetéről folyó kortárs vita.

1.

Az újkorban a szükségszerűségnek két, némileg eltérő felfogása alakult ki, az empirista és a racionalista, amelyek azonban egy lényeges ponton megegyeztek egymással. Mind a racionalisták, mind az empiristák egyetértettek abban, hogy *megismerési módjuk* révén lehet megkülönböztetni a szükségszerű állításokat a nem szükségszerűektől. Ez nem azt jelenti, hogy megismerési módjuk révén szükségszerűek egyes állítások, hanem azt, hogy megismerési módjuk révén *tudható* egyes állítások szükségszerű mivolta. Eszerint, ami a tapasztalattól függetlenül, *a priori* tudható, az szükségszerű, méghozzá abból a megfontolásból, hogy ha egy állítás ismerete független a világtól, akkor feltehetően igazsága is független a világtól. Ami viszont csak tapasztalás révén tudható, az csupán kontingens lehet, méghozzá azért, mert ha egy állítás ismeretéhez a világ megfigyelése szükséges, akkor feltehetően a világ valamely kontingens tulajdonságára vonatkozik. Egyszóval, mind a racionalisták, mind az empiristák

* Köszönettel tartozom Farkas Katalinnak és Tózsér Jánosnak tanulmányom elkészítésében nyújtott segítségükért.

egyértetettek abban, hogy ami a priori, az szükségszerű, ami pedig empirikus, az kontingens. Ez kiegészült még Kant azon nézetével, hogy a szükségszerűséget (pontosabban az a priori ismereteket) szigorú *általánosság* jellemzi, vagyis a szükségszerű állítások logikai formája univerzális állítás.

A két tábor között alapvetően abban volt vita, hogy mely igazságok a prioriak, vagyis mely igazságok szükségszerűek. Az empiristák szerint *csak* a konceptuális (*analitikus*) igazságokat ismerhetjük meg a priori módon, ezért csak a konceptuális igazságok szükségszerű igazságok. A konceptuális igazságok olyan állítások (pl. „az agglégény nőtlen férfi”), amelyek fogalmi tartalmuk révén igazak, mert fogalmi kapcsolatokat fejeznek ki, tagadásuk pedig fogalmi ellentmondás, ezért igazságuk belátásához nem szükséges tapasztalat, elegendő ismerni a fogalmakat (a jelek jelentését). Az empiristák tehát kétségbe vonták, hogy a konceptuális szükségszerűségeken kívül lennének másmilyen szükségszerűségek, mivel úgy gondolták, hogy nem maguk a dolgok, hanem a dolgokról szóló gondolatok szükségszerűek, éspedig nem a dolgok természete, hanem fogalma révén.

A racionalisták (kivéve Leibnizet) szerint viszont vannak a priori *szintetikus* igazságok is, ezért szerintük nemcsak az analitikus, hanem bizonyos szintetikus igazságok is szükségszerűek. Kant szerint ilyenek a matematikai igazságok: a prioriak és szükségszerűek, de nem analitikusak, hiszen tagadásuk nem fogalmi ellentmondás – máskülönb pillanatok alatt el lehetne dönteni, vajon igaz-e az például, hogy bármely, 4-nél nagyobb páros szám felírható két páratlan prímszám összegeként (Goldbach-sejtés). Ugyancsak szükségszerűek, de nem analitikusak a természeti törvények (legalábbis Kantnál), valamint az olyan metafizikai állítások, mint amilyen a „minden eseménynek oka van”. Összefoglalva tehát, a szükségszerűség kapcsán arról folyt a vita empiristák és racionalisták között, hogy vajon csak analitikus szükségszerűségek vannak-e, vagy vannak szintetikus szükségszerűségek is, azt azonban mindkét fél magától értetődőnek tekintette, hogy csak a priori szükségszerűségek vannak – és ez egészen a 20. század második feléig megkérdőjelezetlen maradt.

2.

A dolgok az 1960-as–1970-es évektől vettek radikálisan új fordulatot, amikor Saul Kripke bebizonyította, hogy az a priori és a szükségszerű nem koextenzív fogalmak, következésképp alapjaiban elhibázott a szükségszerűség metafizikai fogalmának definíciója vagy jellemzése az a priori ismeretelméleti fogalmával.¹ A szükségszerűség azzal kapcsolatos, ahogyan a dolgok vannak, az a priori meg azzal kapcsolatos, ahogyan a dolgokat megismerjük – a kettőnek

¹ Kripke, Saul A.: Identity and Necessity. In M. Munitz (ed.): *Identity and Individuation*. NY UP, New York, 1971 (Azonosság és szükségszerűség. In Farkas K. – Huoranszki F. [szerk.]: *Modern metafizikai tanulmányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004, 39–68); ill. uó: *Naming and Necessity*. Harvard UP, Cambridge, Massachusetts, 1980.

semmi köze egymáshoz. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ténylegesen vannak *empirikus szükségszerűségek*, mint amilyen az „Alkonycsillag = Hajnalcsillag”, és ténylegesen vannak *a priori esetlegességek*, mint amilyen „a párizsi méterrúd hossza = 1 méter”.

Kripke érvelése röviden a következő. Ha egy azonosságot *merev jelölőkkel*, vagyis olyan referáló kifejezésekkel fejezünk ki, amelyek definíció szerint minden lehetséges világban (azokban, ahol *van* jelölötük) azt a dolgot jelölik, amit az aktuális világban, akkor az azonossági állítás szükségszerűen igaz lesz – ellenkező esetben nem. Azonban nem minden, merev jelölőkkel kifejezett azonosság tudható a priori. Tehát nem minden szükségszerűség a priori. Lássunk egy példát. A *Pizkos Fred, a kapitány* írója azonos a *Nagykörút* című lap főszerkesztőjével. Ez az igaz azonossági állítás empirikus és kontingens. Empirikus, mert igazsága egy empirikus tényről függ, amelynek fennállása semmiféle a priori okoskodással nem következtethető ki. Kontingens, mert lehetséges lett volna, hogy a *Pizkos Fred, a kapitány* írója nem szerkeszt semmiféle lapot. Ez azért van, mert „a *Pizkos Fred, a kapitány* írója” és „a *Nagykörút* című lap főszerkesztője” nem merev jelölők, azaz nem azt a személyt jelölik minden világban, aki a mi világunkban írta a *Pizkos Fred, a kapitányt*, illetve volt a *Nagykörút* című lap főszerkesztője, hanem azt a személyt jelölik minden világban, aki *abban* a világban írta a *Pizkos Fred, a kapitányt*, illetve volt a *Nagykörút* című lap főszerkesztője, és ez egy másik világban két különböző személy is lehet. Ha azonban megfelelő merev jelölőkkel helyettesítjük őket – Kripke szerint ilyenek a tulajdonnevek –, akkor az így kapott azonossági állítás, a „P. Howard azonos Rejtő Jenővel”, már szükségszerű lesz, noha empirikus marad. Empirikus marad, mert igazsága továbbra is ugyanattól az empirikus tényről függ. Viszont szükségszerű, mert ha „P. Howard” és „Rejtő Jenő” merev jelölők, akkor minden világban azt a személyt jelölik, akit az aktuális világban, és mivel az aktuális világban egy és ugyanazt a személyt jelölik, ezért minden világban egy és ugyanazt a személyt jelölik. Ha tehát P. Howard és Rejtő Jenő az aktuális világban azonos, akkor minden lehetséges világban azonos, más szóval, ha P. Howard azonos Rejtő Jenővel, akkor szükségszerű, hogy P. Howard azonos Rejtő Jenővel.

A lehetséges világok iránti kereslet döntő okát azonban a modális logika szolgáltatta. A logikusok még a 20. század elején számos nem ekvivalens modális kalkulust dolgoztak ki, amelyek modális axiómaikban különböztek egymástól. A gond csak az volt, hogy nem volt hozzájuk szemantika, és így igazából az intuícióna volt bízva, hogy melyik rendszert tartották a legalkalmasabbnak modális axiómaik alapján. Az áttörés az '50-es évek végén, a '60-as évek elején következett be, amikor Kripke² és más logikusok, Leibniz lehetséges világ fogalmát alapul véve, olyan modális szemantikát dolgoztak ki, amellyel bizonyíthatóvá vált a modális kalkulusok *helyessége*. A lehetséges világok szemantikájának az volt a központi gondolata, hogy a modális állításokat lehetséges világok feletti kvantifikációként kell értelmezni – azaz a „szükségszerű”

² Lásd Kripke, Saul A.: *Semantical Considerations on Modal Logic. Acta Philosophica Fennica*, 16/1963, 83–94.

mondat-operátort a (minden x -re) típusú univerzális kvantorra, a „lehetséges” mondat-operátort pedig a (van olyan x) típusú egzisztenciális kvantorra cserélték, melyeknek a tartománya vagy hatóköre a lehetséges világok halmaza. Eszerint: *szükségszerű*, hogy $p \leftrightarrow p$ minden lehetséges világban igaz; *lehetséges*, hogy $p \leftrightarrow p$ némely lehetséges világban igaz. Ráadásul a kvantorok hatókörének különféle korlátozásával lehetett az eltérő kalkulusok helyességét bizonyítani, amit Kripke az *elérhetőségi relációval* oldott meg, vagyis azzal, hogy mely világokból mely más világok érhetők el; attól függően, hogy az elérhetőségi reláció reflexív, szimmetrikus, tranzitív, vagy éppen mindhárom, más és más kalkulust lehetett igazolni.

3.

Felmerült ekkor sokakban a kérdés, vajon a Kripke-fele modális szemantika elfogadása ontológiailag elkötelez-e bennünket a lehetséges világok léte mellett vagy sem, és ha netán igen, akkor mik is azok a lehetséges világok. Vegyük a következő példamondatot:

(1) Bush *elveszítette volna* a 2004-es elnökválasztást.

Gondolom, egyetértenek velem abban, hogy ez a mondat igaz. A lehetséges világok szemantikájának alapján ez a mondat a következőképpen fogalmazható át:

(2) *Van* olyan lehetséges világ, ahol Bush elveszítette a 2004-es elnökválasztást.

Mivel (1) igaz, és vele ekvivalens a (2), ezért (2) is igaz. Quine híres szlogenje alapján, miszerint lenni annyi, mint egy kötött változó értékének lenni, úgy tűnik, máris elköteleztük magunkat a lehetséges világok léte mellett. Elvégre ez a mondat logikai formáját tekintve semmiben sem különbözik egy mezei egzisztenciális kvantifikációtól, pl. „van valami, ami váza, és az asztalon van”, amellyel normális esetben elkötelezzük magunkat a vázák létezése mellett.

Lényegében a filozófusok két táborra oszlottak a kérdést illetően. A *realisták* szerint a (2) típusú mondatokat névértéken kell kezelni, vagyis szó szerint kell venni, azaz szerintük ténylegesen léteznek a lehetséges világok. Az *antirealisták* ezzel szemben tagadják, hogy léteznének lehetséges világok (a miénket leszámítva). Az antirealista elméleteknek két nagyobb fajtája van, a *deflácionizmus* és a *modális fikcionalizmus*. A deflácionista nézet szerint (2) igaz ugyan, ám mivel a (2) ekvivalens (1)-gyel, és (1)-ben nem szerepel lehetséges világok feletti kvantifikáció, ezért a (2) sem kötelez el bennünket, más szóval, a deflácionizmus szerint a lehetséges világok nyelve csak egy extravagáns beszédmód, amellyel a modális segédigék és határozószavak, egyszóval a modális operátorok segítségével kifejezett állítások jelentését lehet világosabbá tenni. Ezzel szemben a modális fikcionalizmus szerint (2) hamis, ám ha a fikcionális mondatok mintájára elliptikus mondatnak tekintjük, vagyis annak, hogy „*a realizmus szerint van olyan lehetséges világ, ahol Bush elveszítette a 2004-es elnökválasztást*”, akkor igaz,

ahhoz hasonlóan, ahogyan a „létezik az unikornis” mondat hamis, ám „*a görög mitológia szerint létezik az unikornis*” mondat igaz. Természetesen az antirealizmus legfőbb érve az, hogy a lehetséges világok léte ellenkezik a józan ésszel, és sérti az *Occam borotvájaként* elhíresült filozófiai elvet, amely szerint elméletalkotáskor kerülni kell a létezők fölösleges szaporítását. Azt azonban még a legelvetemültebb antirealisták is elismerték, hogy a lehetséges világoknak komoly heurisztikus értékük van, és számos területen hasznosíthatók a problémák és érvelések pontosabb és újszerűbb megfogalmazásában, netán új érvek kidolgozásában.

A realisták ezzel szemben úgy gondolták, hogy jó okunk van elköteleződni a lehetséges világok léte mellett, bármik is legyenek azok. Először is, a realisták szerint a lehetséges világok nyelvének nagyobb a kifejezőereje, mint a modális operátorok nyelvének, így, legalábbis filozófiai szempontból, gyümölcsözőbb a lehetséges világok nyelvének a használata, és ezért az a deflácionista nézet sem igaz, hogy a két nyelv ekvivalens, csak az egyik flancosabb, és végeredményben ízlés dolga bármelyiket is preferálni a másikkal szemben. A realista szerint például a *globális szuperveniencia* (ráépülés) elmefilozófiai fogalmát (nincs két olyan világ, amely fizikai tulajdonságaiban megegyezik, de mentális tulajdonságaiban különbözik egymástól) nem lehet a modális operátorok nyelvén megfogalmazni. A realisták legfontosabb érve a lehetséges világok léte mellett azonban az, hogy a realizmus megválaszolja azt a kérdést, hogy mi teszi igazzá (1)-et, az antirealizmus azonban nem. Az antirealista csak azt tudja mondani (annak mintájára, hogy „a hó fehér” igaz \leftrightarrow a hó fehér), hogy „Bush elveszíthette volna a 2004-es elnökválasztást” igaz \leftrightarrow Bush elveszíthette volna a 2004-es elnökválasztást – ezzel azonban nem jutottunk előbbre (miféle tény az, hogy Bush elveszíthette volna a 2004-es elnökválasztást?). A realista ezzel szemben azt mondja, hogy a „Bush elveszíthette volna a 2004-es elnökválasztást” mondatot az a tény tesz igazzá, hogy Bush elveszítette az elnökválasztást egy másik világban. Ez világos beszéd.

A realisták között abban van nézeteltérés, hogy pontosan miféle entitások is a lehetséges világok. Lényegében kétfajta realizmus van, *mérsékelt* és *szélsőséges*. A mérsékelt realizmus szerint a lehetséges világok inkább *lehetséges világállapotok*, világunk lehetséges állapotai, amelyek csupán elvont, de objektív módjai annak, ahogyan világunk lehetne vagy lehetett volna. Ilyen mérsékelt realista elmélet például David Armstrong kombinatorikus elmélete, amelyben a lehetséges világok a konkrét világot alkotó *atomok kombinációinak* halmazai,³ vagy Robert Stalnaker elmélete, amelyben a lehetséges világok olyan *komplex tulajdonságok*, amelyeket a konkrét világ exemplifikálhatott vagy példázhatott volna,⁴ illetve Robert Adams elmélete, amelyben a lehetséges világok *kijelentések* maximális és konzisztens halmazai,⁵ stb.

³ Armstrong, David M.: *A Combinatorial Theory of Possibility*. Cambridge UP, Cambridge, 1989.

⁴ Stalnaker, Robert: Possible Worlds. *Noûs*, 10/1976, 65–75. (Lehetséges világok. In Farkas K. – Huoranszki F. [szerk.]: *Modern metafizikai tanulmányok*. Id. kiad. 99–110.)

⁵ Adams, Robert M.: Theories of Actuality. *Noûs*, 8/1974, 211–231.

A szélsőséges realizmus szerint viszont a lehetséges világok ugyanolyan konkrét és valóságos világok, mint a miénk. Ezt az álláspontot képviselte David Lewis – és senki más –, aki a *világok sokaságának* elméletében a lehetséges világokat lényegében párhuzamos univerzumoknak tekintette.⁶ Lewis szerint világunk csak egy a sok közül, melyek csak abban különböznek a mi világunktól, hogy más történik bennük – olyképpen, hogy mindaz, ami a mi világunkban pusztán lehetőség, az más univerzumokban ténylegesen megtörténik vagy megvalósul. Mindegyik világ teljes univerzum, és semmiféle kapcsolatban nem áll a többivel, leszámítva azt a logikai összefüggést, hogy mindegyikük megvalósít valamilyen lehetőséget, amit a többi nem, úgy, hogy összességük megvalósítja az összes lehetőséget. Mindegyik világnak alternatívája az összes többi, noha nem egyformán. Az a világ például, amelyben nem létezik a hidrogénatom, nyilván távolabbi alternatívája világunknak, mint mondjuk az a világ, ahol naprendszerünknek csupán hét bolygója van. Mivel az individuumok nem létezhetnek több világban (nincs világok közötti átfedés), alternatíváikat a többi világban hasonmásaik valósítják meg, azok, akik azokban a világokban a legjobban hasonlítanak rájuk, de nem azonosak velük. Bush megnyerte az elnökválasztást, de elveszíthette volna, és ezt egy hasonmása realizálja egy másik világban. Egyszóval Lewis szerint Bush hasonmásának veresége teszi igazzá azt a mondatot, hogy Bush elveszíthette volna az elnökválasztást.

Epilógus

Lewis filozófiai célkitűzése lényegében az volt, hogy a lehetséges világok fogalmi keretében újra definiálja a filozófia alapfogalmait és alapkérdéseit, hogy az ebben az új fogalmi keretben rejlő lehetőségeket a filozófia javára fordíthassa. Elméletének számos előnye és persze hátránya van (Lewis szerint több az előnye, mint a hátránya, és ez a döntő), és bár Lewis minden ellenvetésre válaszolni tudott, egyvalamivel bevallottan nem tudott mit kezdeni: *az arcokon lévő döbbenettel*. A világok sokaságának elmélete, ami inkább science-fiction-nek, semmint filozófiának hangzik, mindenfelől döbbenetet és hitetlenkedést váltott ki, és bár az, hogy valami hihetetlenül hangzik, még nem jelenti azt, hogy hamis is, mégis, Gideon Rosen sokak véleményét fogalmazta meg, amikor azt mondta: „végső soron nem sok hasznunk származik egy olyan filozófiából, amelyben nem vagyunk képesek komolyan hinni”.⁷ Erre persze a magam részéről azt felelném, amit Pascal tanácsolt az ateistának: kezdj hinni!

⁶ Lewis, David K.: Possible Worlds. In uő: *Counterfactuals*. Blackwell, Cambridge, 1973. (Lehetséges világok. In Farkas K. – Huoranszki F. [szerk.]: *Modern metafizikai tanulmányok*. Id. kiad. 91-98); ill. uő: *On the Plurality of Worlds*. Blackwell, Cambridge, 1986.

⁷ Rosen, Gideon: Modal Fictionalism. *Mind*, 99/1990, 327-354.